

ARCANA LINGUARUM

KÖSZÖNTŐ KÖTET A 80 ÉVES
BAŃCZEROWSKI JANUSZ PROFESSZOR
TISZTELETÉRE

Szerkesztette
Pátrovics Péter

ELTE BTK
SZLÁV ÉS BALTI FILOLÓGIAI INTÉZET
LENGYEL FILOLÓGIAI TANSZÉK
BUDAPEST, 2021

KIADVÁNY TÁMOGATÓJA
Lengyel Intézet

SZERKESZTÉSben KÖZREMŰKÖDÖTT
Dr. Várnai Dorota

SZAKMAI LEKTOROK

Hamsovszki Júlia

Kocsis Adrienn

Kolasińska Iga Julia

Dr. habil. Pátrovics Péter

Uhriňák Štefan

Várnai-Cavaleiro Luca

Dr. Várnai Dorota

MŰSZAKI SZERKESZTŐ ÉS TÖRDELŐ

Dr. habil. Janiec-Nyitrai Agnieszka

BAŃCZEROWSKI JANUSZ FÉNYKÉP, KÉPGALÉRIA

Dr. Pátrovics-Egri Éva

© Szerzők

Kiadja: az ELTE BTK Lengyel Filológiai Tanszék
Felelős kiadó: a Lengyel Filológiai Tanszék vezetője

A borítót tervezte: Selley Tamás Ottó

Nyomdai kivitelezés: Robinco Kft.

ISBN: 978-963-489-340-0

TARTALOM

PÁTRÓVICS PÉTER: Lectori salutem!	9
JOANNA URBAŃSKA: Życzenia urodzinowe	11
Tabula gratulatoria	13
BALÁZS GÉZA: A nyelvtől a folklórig és a folklórtól a nyelvig: ve- lünk született struktúrák	15
BÁRDOSI VILMOS: Ritka betűk a francia értelmező szótárakban	25
BENÓ ATTILA – NAGY SÁNDOR ISTVÁN: Romániai magyar fordítók lengyel műfordításai	45
BUBAK GRZEGORZ: Alternatywna historia – propaganda komuni- styczna tworząca nieprawdziwy wizerunek Armii Czerwonej na przykładzie węgierskiej twórczości filmowej	59
CSÉBY GÉZA: Święty Jan Nepomucen w kulturze krajów Grupy Wyszehradzkiej	71
CSISZTAY GIZELLA: Grácia emlék, Óbuda.....	83
DUDÁS ELŐD: Regionalitás a horvát helyesírás történetében	91
DUDÁS MÁRIA: A férfi nyelvi képe a magyar és bolgár frazeológiá- ban	101
DZIEWOŃSKA-KISS DOROTA: Szanowny Panie Profesorze!	111
FÁBIÁN ZSUZSANNA: Olasz jövevényszavak a magyar és a lengyel nyelvben: az OIM-projekt bemutatása	113

GERENCSÉR TIBOR: Eggerth Márta és Jan Kiepura – a két világháború közötti magyar-lengyel zenei kapcsolatok elfelejtett fejezete	129
GZIŃSKA CSILLA: <i>A Rendőrségtől A mosoly birodalmáig</i> . Egy Mrożek-darab magyarországi útja az abszurdtól a poszt-dramatikus színházig	139
GÓSY MÁRIA: Megfelelőségi javítások fiatalok és idősek spontán beszédében	157
GYÖNGYÖSI MÁRIA: Blok és Goethe: egy költői formula genealógiájához (a <i>Rózsa és Kereszt</i> és a <i>Faust</i>)	175
HAMSOVSZKI JÚLIA: Az élet mérföldkövei a fák kulturális konceptualizációiban az orosz népdalok tükrében	189
JANIEC-NYITRAI AGNIESZKA: Pod znakiem Uroborosa, czyli zamiana mięsa w furkot. Idea wiecznego powrotu w zbiorze <i>Kucajac</i> (2015) Andrzeja Stasiuka	199
JANUS-SITARZ ANNA: Dylematy wokół adresata współczesnej literatury dziecięcej	209
JÁSZAY LÁSZLÓ: Hogyan javítunk, hogyan javítsunk? Gondolatok a javításról az orosz nyelvi variancia és a nyelvi változások figyelembevételével	219
KAPRONCZAY KÁROLY: Orsós Ferenc és a katyńi tömegsírok azonosítása	235
KOUTNY ILONA: A barát nyelvi képe a magyarban	249
KROÓ KATALIN: Dosztojevszkij-szereplők megszólalásáról a művészi nyelvalkotás problémájának tükrében (<i>Feljegyzések az égerlyukból</i>)	257

LESFALVI TIBOR: A szlovák (biblikus cseh) nyelv szerepe Szarvas város történetében a 18-19. században	273
LUKÁCS ISTVÁN: Élet és irodalom halmazállapotai (Cankar, Makovič, Kiš)	291
MANDICS GYÖRGY: Csiki csoda	301
MENYHÁRT KRISZTINA: „Síppal, dobbal, nádi hegedűvel”: hangszer a magyar és a bolgár frazeológiában etnomuzikológiai és nyelvészeti szemszögből	319
NAGY LÁSZLÓ KÁLMÁN: Kariera mało znanej węgierskiej powieści o Armii Czerwonej w Polsce: <i>Syberyjski garnizon</i> Rodiona Markovitsa.....	331
NÉMETH ORSOLYA: Néhány posztsovjet fantomállam a lengyel tényirodalom tükrében	343
PACSAI IMRE – NAGY SÁNDOR ISTVÁN: <i>A lánc</i> szavunk etimológiai vizsgálata	353
PÁTRÓVICS PÉTER: Adalékok egyes fák lengyel nyelvi képezésének rekonstrukciójához	371
RÁDULY ZSUZSANNA: A magyar és a lengyel nyelv eponimáinak szemantikai, stilisztikai jellemzői	381
SNOPEK JERZY: Kategorie sensualne w przekładzie (z języka węgierskiego)	399
STEFAŃCZYK WIESŁAW TOMASZ: O rzeczownikach zakończonych pierwotnie na spółgłoski wargowe miękkie we współczesnej standardowej polszczyźnie	407

SUTARSKI KONRAD: Szanowny Jubilacie, drogi Januszu!	415
SZAWERDO ELŐBIETA: Nasz Polak w kontekście wybranych utworów Móra Jókaiego i Kálmána Mikszátha	417
SZCZEŚNIAK KRYSZYNA: Dąb, drzewo mocne i dające oparcie	435
UHRNÁK ŠTEFAN: Ethnic stereotypes – How are Slavic people perceived?	455
VÁRNAI DOROTA: Egy Balassi-vers nyomai a régi lengyel irodalomban	465
VIG ISTVÁN: Hiperkorrekt fonémahelyettesítés néhány itáliai újlatin eredetű csa horvát szóban	475
WOLNY-ZMORZYŃSKI KAZIMIERZ: O artykule wiralowym	485
ZOLTÁN ANDRÁS: Czy pol. <i>starać się</i> może być bohemizmem?	493
ZSILÁK MÁRIA: A keletiszlovák nyelvjárások genézisének kérdései és helyük a szlovák nyelvben	503
Képgaléria	515

Blok és Goethe: egy költői formula genealógiájához (a *Rózsa és Kereszt* és a *Faust*)¹

GYÖNGYÖSI MÁRIA

PhD, habilitált egyetemi docens, tanszékvezető, ELTE BTK
Orosz Nyelvi és Irodalmi Tanszék,
Irodalomtudományi Doktori Iskola,
Orosz irodalom és irodalomkutatás – Összehasonlító
Tanulmányok Doktori Program (Budapest)

Absztrakt: Alekszandr Blok drámájának vezérmotívuma, a “Gyötrelmes Öröm” formula egyik lehetséges irodalmi forrása Goethe *Faust*-ja. Goethe tragédiája ellentétekre épül mind filozófiai, mind kompozíciós és stilisztikai síkon, de a polaritás-gondolat a természettudós és a misztikus Goethénél is megtalálható. A *Rózsa és Kereszt* c. dráma Goethe *Symbolum* c. versével és *Rejtelmek* c. eposztörredékével is kapcsolatba hozható. Mindkét költő esetében kimutatható a misztikus tanítások iránti érdeklődés, amely áthatja a vizsgált műveket is.

Kulcsszavak: oximoron, vezérmotívum, polaritás, Örök Nőiség

Bár Alekszandr Blok családjában és az orosz szimbolisták második nemzedékének körében Goethe írásművészete nagy becsben volt, valamint maga Blok az „alapvető irodalmi hatások” között említette a német költőóriás műveit, és bár Blok legkiforrottabb drámáját, a *Rózsa és Keresztet* egyes kortársak (pl. E. K. Medtner és Paszternak) Goethe írásaival, illetve a *Faust* c. tragédiával rokonították, a szakirodalom nem foglalkozott kellőképpen a témával.²

Néhány külső hasonlóság mellett (amelyek felsorolásától most eltekintünk) feltűnő tematikus és nyelvi párhuzamok mutatkoznak a két műben: a szerelem és az Örök Nőiség, a költészet és az életút kérdései, és legfőképp az Öröm és a Szenvedés együvé tartozása. Blok drámájának vezérmotívuma, a Gyötrelmes Öröm (Радость-Страдание) egy kiterjedt ellentétrendszerbe épül be: Provence és Bretagne, Bertrand és Gaétan, test és lélek, hűség és hűtlenség, Bertrand és Aliscan, rózsa és kereszt, rózsa és vér, hogy csak a legfon-

¹ A téma orosz nyelvű változatának lelőhelye: Дьендьёши 2016.

² Részletesen l.: Дьендьёши 2016: 39–42.

tosabbakat említsük. A felsorolt párok tagjai nemcsak pólusok, hanem kapcsolatba is kerülnek egymással: a személyek találkoznak és egymás riválisává válnak, a tárgyak érintkeznek, a távoli helyszínek között a hősök mozgása teremt összeköttetést, a fogalmak a drámai konfliktus generálói, és a szereplők jellemrajzát szolgálják. Hasonlóan az Öröm és a Szenvedés viszonya is (Bloknál oximoronba fogva) egy bonyolult egységgé, egésszé válik, amely mind a szereplők, mind az olvasó részéről értelmezést kíván.

Tekintsük át a „Bertrand és Gaétan” alakpárt! Bertrand, a Boldogtalan Lovag, Archibault gróf várának őre; az ő attribútuma a göcsörtös almafa, eleme a föld (Приходько 2010: 24), s mind a szolgál, mind a – reménytelen – szerelem és a testi nyomorúság béklyóit viseli. Ezzel szemben Gaétan szimbóluma az ég és a víz, ő a szabad dalnok, Troménec ura, aki csodás úton megjelenik Languedocban, majd eltűnik (tovább fokozza jelenésszerű természetét Izóra álma³). Bertrand a valóságot látja és benne él, míg Gaétan a mítoszban:

GAÉTAN

Most már közel a víz alatti város.
Hogy zúgnak a harangok, hallod-e?

BERTRAND

Hallom, hogy zeng a tenger.

GAÉTAN

Látod-e,
hogy Gwennohé fehér palástja mint
suhan a tengeren?

BERTRAND

Igen, fehér

köd gomolyog.
(Blok 1972: 223)⁴

Mégis vannak a két szereplőnek hasonló vonásai is: mindketten követik a lovagi becsület imperativusát, és mindketten megtapasztalják környezetük meg nem értését (sőt Bertrand esetében lenézés-

³ A dráma írása közben Gaétan alakjának koncepciója is változott: testi mivolta gyengült, a szellemi pedig erősödött. A végső változatban Gaétan nem látogatja meg Izórárt titkos ajtón keresztül, csak látomásként tűnik fel; a májusünnepeken nem kap jutalmat a gróftól, hanem hirtelen nyoma veszik.

⁴ A további hivatkozások a dráma szövegére csak az oldalszám megadásával történnek, zárójelben, e forrás alapján.

ról van szó). Tovább rokonítja őket az Izórához fűződő kapcsolat: a tizenhét éves úrnő, Izóra látni kívánja annak a „furcsa” dalnak a szerzőjét, amely nem megy ki a fejéből, s hűséges lovagja, Bertrand elhozza neki a trubadúrt Bretagne-ból. Az éneket a drámában először Bertrand dúdolja, és elsőként ő kutatja a sorok értelmét:

„Örök törvénye a szívnek:
az Öröm csak a Bánat!”
Hogy válhat öröme a kín?
„Öröm, Gyötrelmes Öröm,
sajgó seb, titkon emésztő...” (191)

A két lovag találkozásakor Blok szövegszerűen is erősíti a közöttük levő párhuzamokat, amikor hőseit így beszélgeti:

BERTRAND: „Mikor egymással verekedtünk, / nem hittem volna, hogy ősz / fűrtökre borul sisakod. (...) fehér a fejed, az igaz, / de a hangod, akárcsak a kürt szava, zeng”. GAÉTAN: „Lovag, bizony én se hittem, / hogy olyan sok az ősz a hajadban! (...) Olyan szomorú, erőtlen a hangod, / jövevény, de az arcod, / oly kedves, kedves az arcod!” (215)

Alakjukat összeköti a rózsa⁵ motívuma is: korábban, Izóra jós álmában Gaétan mellén rózsa van (és nem kereszt), ahogyan azután Izóra rózsáját, amelyet Gaétan Bertrand-nak ajándékozott, az a szíve fölé rejt, és úgy megy a harcba. Ilyen értelemben hasonmásokról beszélhetünk (ráadásul ők ketten testvériséget fogadtak egymásnak): Blok tehát a hölgynek tett lovagi szolgálatnak és a művészet szolgálatának életfeladatát kettéválasztja, és két önálló szereplőben testesíti meg (l. erről Семенов 2004: 30).

Az Öröm és Bánat (illetve öröm és szenvedés) ellentétpárja, oximoronban kifejeződő egyidejű érvényessége sűríti magába a dráma fő gondolatát és a többi oppozíciót, nem véletlen ezért, hogy a szimbolikus dal egyes sorai többször is elhangzanak, és bizonyos szereplők megkísérlik megfejteni jelentésüket. Izóra a szerelemre

⁵ A rózsa mint a szerelem és az öröm szimbóluma különösen Izóra és Aliscan megszólalásaihoz köthető. Aliscan a „rózsa és csalogány” keleti motívumpárt is többször említi énekében és szavaiban (vö. többek közt Puskin, Goethe, Friedrich Rückert és Fet ilyen témájú verseivel). Izóra neve a „rózsa” szó orosz megfelelőjének (роза) anagrammája.

vonatkoztatja, de ő csak rövid részletekre emlékszik. (Ezek ellenpontjaként csendülnek fel időről időre Aliscan énekei, amelyek tele vannak a madárdal, virágok, rózsza, csalogány és bor motívumaival, a boldog szerelem képeivel, udvarlással.) Más töltetet kap a formula a Gaétan elbeszélte mesében: Ys királyának lánya kinyitotta szerelme előtt az ajtót, amely egy zsilipben volt, az ajtón beáradt a víz, és elpusztult Ys városa a tenger habjaiban. Így vonta maga után a szerelem a szenvedést (vö. Приходько 2008: 48). Gaétan sorsában ugyanakkor a szerelem nem játszhat szerepet, de ő így is gyönyörűnek látja a világot. Meseszerű múltjáról így beszél Bertrand-nak:

„Egy tündérlány engem, csecsemőt, / a tő fenekére levitt, / sötét palotájában növekedtem... (...) És azt is mondta nekem: / „(...) A világ nevenincsen vágya leszel. / Talán egy földi leány / szive megremeg érted, / de senki leány a tiédet / nem rendíti meg sohasem. / Mindig enyém lesz... / Vándor leszel ott a fenti világban!” (221)

Bertrand is töpreng a dal értelmén, neki megadatik, hogy magát a szerzőt faggathatja. Azt, hogy most sem jut közelebb a „Gyötrelmes Öröm” lényegéhez, elfedi a boldogság, hogy megtalálta a dalnokot, akiért úrnője küldte: BERTRAND: „Gyötrelmes Öröm!” / Mit rejt ez a két szó? GAÉTAN: „Örök törvénye a szívnek” - / így mondta a tündér. (...) BERTRAND: Megállj! / Nem hiszek én / a mesékben! / Meséd egy dalra hasonlít!” (221–222) Hogy megérti-e végül a formulát Bertrand – erre a kérdésre még visszatérünk.

Vinogradov a „kontraszt poétikáját” látta Blok művészetében, szerinte a költő valóságérzékelése és ábrázolásmódja az ellentételen alapult⁶. Ezt a tézist elemzésünk alapján ki kell egészítenünk azzal, hogy Blok a kontraszt pólusait oximoron-formulába foglalja, amely vezérmotívumként a *Rózsza és Kereszt* című darab cselekményének legfontosabb mozgatórugója, és ebből következően meghatározó a főhős, Bertrand sorsának alakulásában.

Az öröm és a szenvedés összekapcsolása, illetve más oppozíciók igen jellemzők Goethe *Faustj*ának poétikájára. Egy kutatója szerint: „Minden szereplő és kép – összekapcsolódásaik révén – végül egy olyan egységes öszképzet ad, amely mindig polaritást mutat ott,

⁶ Виноградов 1963: 147. Vinogradov nem említi a *Rózsza és Keresztet*.

ahol a földi világról van szó” (Trunz 1996: 488)⁷. A tragédiában az ellentétek összefűzésének két alapstruktúráját fogjuk vizsgálni: egyidejűségüket és egymásutániségüket. A polaritás törvényszerűségét a *Faust* alapeszméjében, kompozíciójában és stílusában először idézetekkel világítjuk meg, majd arra keressük a választ, milyen gyökerei voltak a polaritás-eszmének Goethe gondolkodásában. Az idézeteket az eredetin és a magyar fordításon kívül Holodkovszkij 1878-as orosz fordításában⁸ is megadjuk, mivel Blok ezt a szöveget ismerte és idézte elsősorban.⁹

Blok formulájához legközelebb Mefisztó szavai állnak, amikor, a második ékszer-jelenet után, Mártával közli férje halálhírét:

Freud' muß Leid, Leid muß Freude haben. (2923)¹⁰

Нет худа без добра, и нет добра без худа! (118)¹¹

A bűt öröm, az örömet bű váltja.¹²

Korábban, a Mefisztóval kötött fogadás során Faust arról beszélt, hogy az elméleti tudásban történt csalódása után az érzékiség mélyére, az események sodrába szeretné vetni magát:

Da mag denn **Schmerz und Genuß**,
Gelingen und Verdruß
Mit einander wechseln, wie es kann;
Nur rastlos betätigt sich der Mann. (1756 ff.)

И пусть **страданье и отрада**,
И пусть удача и досада
Причудливой промчатся чередой;
Кто хочет действовать – тот позабудь покой! (65–66)

Jöjjen **kín s bujaság**,
siker és bosszúság,
váltakozzanak egymás után;
igy alkot csak a férfi igazán!

⁷ Ahol a fordító nevét külön nem jelezzük, ott a tanulmány szerzőjének fordításáról van szó.

⁸ Danyilevszkij szerint ez a műnek a legjobb orosz fordítása (Данилевский 2000: 73).

⁹ Nem feladatunk a fordítások összehasonlító elemzése.

¹⁰ A zárójelben közölt szám a verssorra vonatkozik itt: Goethe 1996.

¹¹ A zárójelben közölt szám az oldalszámot jelöli itt: Gere 2012.

¹² A magyar idézetek forrása: Goethe 1995.

Röviddel később még egyszer elhangzik az a gondolat, hogy meg akar ittasulni a világtól, kész elfogadni minden ellentmondását – immár oximoronok halmozásában:

Dem Taumel weih' ich mich, dem **schmerzlichen Genuß**,
Verliebten Haß, erquickendem Verdruß. (1766 f.)

Я брошусь в вихрь **мучительной отрады**,
Влюбленной злобы, сладостной досады; (66)

A mámor kell nekem, a **sajgó bujaság**,
szép gyűlölet, pezsdítő bosszuság.

Hiszen a megismerés vágyából kigyógyulva Faust meg kíván tapasztalni minden emberit:

Und was der ganzen Menschheit zugeteilt ist,
Will ich in meinem innern Selbst genießen,
Mit meinem Geist das Höchst' und Tiefste greifen,
Ihr **Wohl und Weh** auf meinen Busen häufen, (1770 ff.)

Что человечеству дано в его судьбине,
Все испытать, изведать должен он!¹³
Я обниму в своем духовном взоре
Всю высоту его, всю глубину;
Все **счастье** человечества, все **горе** –
Все соберу я в грудь свою одну, (66)

s mit az emberiség még várhat e világon,
bensőmben mind, mind visszahangozzam attól,
értelmem járjon mélyben és magasban,
javát, baját keblembé átítassam

A tragédia második részének elején Faust nyugtalan álomból ébred, megpillantja a hegycsúcsok mögött a napfelkeltét, amely életének új kezdetét jelképezi, és a vöröslő ég láttán így kiált fel:

Des Lebens Fackel wollten wir entzünden,
Ein Feuermeer umschlingt uns, welch ein Feuer!
Ist's Lieb'? ist's Haß? die glühend uns umwinden,
Mit **Schmerz und Freuden** wechselnd ungeheuer,

¹³ A névmás Faust szellemét jelöli.

So daß wir wieder nach der Erde blicken,
Zu bergen uns in jugendlichstem Schleier. (4709 ff.)

Лишь светоч жизни мы зажечь желаем,
А нас объемлет огненное море.
Любовь тут? Гнев ли? Душно; мы страдаем;
Нам **любо, больно** в огненном просторе;
Но ищем мы земли – и пред собою
Завесу снова опускаем в горе. (196)

meggyújtottuk az élet fáklalángját,
s tűztenger vesz körül, kicsoda máglya!
Az **öröm és bú** izzó óceánját
– szeretet? gyűlölet? – mi szítja lángra
oly iszonyúan, hogy megint a földre
tekintünk, gyermeki fátyolra vágyva?

Heléna és Faust fájdalommal mondják ki gyermekük, Euphorión
lezuhanása után az emberi lét örök törvényét:

Der **Freude** folgt sogleich
Grimmige **Pein**. (9902 f.)

Радость прошла моя,
Горе пришло за ней. (392)

Így tör a szívre nagy
gyász az **öröm** nyomán.

E sorok szinte megismétlődnek Gaétan dalában: „Szerelem lángjának ne higgy! / Örömrre – fájdalom!” (210).

Az oximoronok és antitézisek (gyakran aforizmák részeként) az öröm és bánat motívumpárjától függetlenül is átszövik Goethe tragédiáját, említsünk csak egyetlen példát Mefisztótól, amelyet Faust famulusa, Wagner fog megismételni (a jelenség más szereplők beszédére is jellemző, esetenként alliteráció emeli ki¹⁴):

14 Pl. „Geburt und Grab“ (504), „Wohl und Weh“ (1773), „Von Buch zu Buch, von Blatt zu Blatt“ (1104 f.). A hangismétlés Blok formulájára is jellemző (Радость-Страдание: рад-, ст/сть).

Die Zeit ist kurz, die Kunst ist lang. (1787)

Ars longa, vita brevis est.¹⁵ (67)

a lét rövid, hosszú a mű.

A példák alapján kimondható, hogy Goethe művét áthatja a binaritás. Ez a mű alapeszméjére, az isteni és az ördögi erők harcára vezethető vissza (lásd az Égi proológusban az Úr és Mefisztó dialógusát), amely meghatározza az egész cselekmény menetét. Ez az elv ugyanakkor Goethe mint természettudós gondolkodásának is az alapja: a XVIII. századi dinamisztikus természetfilozófiából kiindulva a világminőség működésében két, egymással összefüggő törvényszerűséget állapít meg: ezek a polaritás (Polarität) és a fokozódás (Steigerung) (Zimmermann 1979: 339). Előbbiről a *Maximák és reflexiókban* ezt írja: „A dialektika nem egyéb, mint kifejtése az ellentmondás szellemének, mely azért adatott az embernek, hogy a dolgok különböző voltát megismerhesse.” (Goethe 71) A binaritás törvényét a szellemi szférára is kiterjesztve Goethe a következő oppozíciókhoz jut: „mi és a tárgyak”, „fény és sötétség”, „test és lélek”, „szellem és anyag”, „Isten és a világ”, „ideális és reális”, „fantázia és értelem”, „létezés és vágyakozás” stb. (Goethe 1988: 86–87). Ezek többsége Blok drámájában is releváns.

A természettudós Goethe mellett témánk szempontjából ki kell térnünk a misztikus Goethe-re is. A *Költészet és valóságban* leírja, hogyan kezdett el foglalkozni egy ifjúkori hosszú betegség alatt a titkos tudományokkal (Welling *Opus Mago-Cabbalisticum et Theosophicum* című könyve 1735-ből, az újplatonikusok, Paracelsus és Basilus Valentinus művei stb.). E foglalatosságok fő inspirálója anyja barátnője, Klettenberg kisasszony volt, akivel közösen Goethe kémiai-alkímiai kísérleteket is végzett, és akinek jóvoltából megismerkedett a pietista irányzat herrnhuti változatával (a Zinzendorf gróf által alapított közösség tanaival, amelyek a befogadott cseh testvérek révén huszita és valdens eszméket is magukba olvasztottak), hogy mindezen hatásokból létrehozza a „maga vallását”: „Alapul az újplatonizmus szolgált, a hermetikus, misztikus, kabalisztikus tanok hozzáadták a magukét, s így bizony elég fura világot építet-

¹⁵ Holodkovszkij visszatért Hippokratész aforizmájának latin formájához.

tem”. (Goethe 1982a: 312) Goethe nemcsak behatóan foglalkozott Paracelsus, a XVI. századi orvos, természettudós, alkímista tanaival (Domandl 1976), hanem tovább is fejlesztette azokat. Belőlük mérítette például a mikro- és makrokozmosz koncepcióját, amelyek a világmindenség egységének polaritásai, és Paracelsusról mintázta Faust alakját (Müller 1988: 51–52, 54). A természet misztikus magyarázatától Goethe a továbbiakban sem távolodott el (l. például *Színelméletét*, „amely a fénynek a sötétséggel vívott harcáról szól”, Friedenthal 1978: 601).

Goethe, a titkos tudományok ismerője, maga is szabadkőműves, élete és pályája összességében, a *Faust*ban egész tárházát vonultatja fel a neoplatonizmusra, alkímiára, Paracelsus tanaira, különböző misztikus áramlatokra visszavezethető elemeknek, amelyek mellett ugyanakkor a középkori egyházi hagyomány hatása is megfigyelhető (pl. a himnuszköltészeté, Trunz 1996: 525). Nem feladatunk ezen elemek számbavétele, csupán a tragédia zárlatára utalunk. A keresztény szimbolikába öltöztetett utolsó jelenet Platón Erósz-koncepciójára vezethető vissza (Erósz szublimációja szellemi formákba Gretchen szerelmében és az Örök Nőiségben), irodalmi forrása ugyanakkor Pszeudo-Dionüsziosz Areopagitész *A mennyei hierarchia* című értekezése, a nyugati misztika alapműve (Schmidt 1992: 389–390). A *Faust* zárójelenetének topográfiája és a szereplők neve azokat a szinteket szimbolizálja, amelyek érintésével megtörténik a közvetítés az ember és az „isteni”, ég és föld között (ib. 393–394).

Jóllehet Blok ismerte N. I. Novikov rózsakeresztességét, és konzultált a *Rózsa és Kereszt* írása közben a szabadkőműves Anyicskov professzorral, ill. Tyerescsenkóval, naplójában azt írta, hogy műve nem misztikus (rózsakeresztés) eszmékről, csak az „emberiről” szól (Силард 2002: 171–172):

„Ma reggel Ljuba a következő ötletet adta: Bertrand azzal végzi, hogy kápolnát emeltet a Szent Rózsa tiszteletére. Miután gyötrelmesen végiggondoltam ezt a lehetőséget, arra a következtetésre jutottam, hogy nincs jogom a misztikus Rózsáról beszélni (...) Az én témám egyáltalán nem „a Kereszt és a Rózsa” – erre nem vagyok képes. Legyen inkább az emberi sors, egy „szerencsétlen” sorsa, és ha meg tudok alázkodni a művészet előtt, valakinek a témám többet is sugallhat.” (Блок 1989: 153, 157)

Utolsó mondata arról tanúskodik, hogy műve jövőbeni misztikus értelmezésének lehetőségét mindazonáltal nyitva hagyta. Szilárd Léna szerint a mű – a szerző akaratától függetlenül – megszólalt (Силард 2017: 247). Figyelemre méltó a misztikus értelmezés és Goethe szempontjából két körülmény. Egyrészt a dráma mottójának Blok Goethe *Symbolum* című szabadkőműves versének sorait szánta annak tyutcsevi átköltésében (*Мужайтесь, о други, боритесь прилежно...*, Жирмунский 1977: 246, Федоров 1985: 37). Másrészt párhuzamok mutatkoznak a rózsza és a kereszt bloki és goethei motívuma között, ha Goethe korai, befejezetlen eposzát vizsgáljuk, a *Rejtelmek* című alkotást¹⁶. Itt a tisztaság ideáljáról (amelyet Márk barát, a zarándok testesít meg) és a humánus vallásáról van szó. A rend jelképe – kereszt rózsakoszorúval. Goethe kiemeli az érdes fa és a puha rózsák ellentétét, amely Krisztus és a természet, az etikai és az esztétikai út, a kötelesség és a hajlam közötti oppozíciót szimbolizálja.¹⁷

(...) Mert rózsza díszlik íme a keresztben...
Hogyan fért a kereszthez rózszaág,
Mindenfelől ölelve a keresztfát,
Puhítani látszik a rideg gerendát.

De koszorút s keresztet hordva, lengnek
Könnyű, ezüstös báránfyellegek,
Középuitt hármassugarak derengnek,
Egy pontból forrva, szerteömlenek. (...)

A kereszt és a rózsza ilyenén szembeállítását Blok drámájára is jellemző: Izóra el akarja takarni a „szörnyű” keresztet egy fekete rózsával, amikor Gaétan megjelenik neki. Goethe sorai ezen kívül szimbolikusan utalnak az Abszolútummal való egyesülés neoplatonikus koncepciójának három kulcsfogalmára: a megtisztulásra, a megvilágosodásra és a tökéletesedésre (az eredetiben: *Himmelswolken, Strahlen, sich empor schwingen, quellen*. Goethe 1989, II: 273). Ez mintegy megelőlegezi a *Faust* zárójelenetét.

Szólnunk kell végezetül a *Faust* utolsó előtti jelenetéről (*Sírbatétel*), amelyben az Angyalok kara a bűnbánó asszonyok rózsáit szórja,

¹⁶ A mű orosz fordítása megvolt Blok könyvtárában.

¹⁷ Trunz 1989, II: 708.

s a mennyországot, a szeretetet és az örömet jelképező rózsák csodatévő erejével az angyalok képesek legyőzni Mefisztót és az ördögöket, és Faust lelkét felvinni az égbe:

ANGYALOK KARA

Szentek e lángok!

Mind, akit óvnak,

társa a Jóknak,

élve is áldott.

Zengve, seregben

föllebegünk!

Szívja e szellem

tiszta legünk!

(Fölszállnak, megmentve

Faust lényének halhatatlan részét)

Blok elkötelezettje volt az Örök Nőiség eszméjének (amely a *Faust* zárósoraiban nyert örök érvényű megfogalmazást¹⁸), mindenekelőtt a *Versék a Szépséges Hölgyről* című könyvében, azonban a *Rózsá és Keresztben* nem jut érvényre ez a női megmentő elv: Ys város legendájában csakúgy, mint Izóra történetében a nő tettei szenvedést és pusztulást idéznek elő. Bertrand meghal, amikor a harcban kapott sebbel őrt áll Izóra ablaka alatt, amíg úrnője Aliscannal tölti az éjszakát. Jóllehet Izóra reggel megsiratja Bertrand-t, de az igazán fontos szavakat nem hallhatta meg a haldokló szájából:

Értem, értem, Izóra:

„Örök törvénye a szívnek:

egy az Öröm meg a Kín...

Öröm, Gyötrelmes Öröm,

sajgó seb, titkon emésztő...” (262)

Bertrand szavai nem jutnak el Izórához, de ha el is jutnának, már késő lenne: ő Aliscan könnyű szerelmének adta magát, nem értette volna Bertrand-t. A szelek szárnyán terjedő Gaétan-dalt és titokzatos formuláját így a drámában először és utoljára Bertrand énekli. Ez nemcsak művészi keret, hanem a főhős életútjának két meghatározó

¹⁸ CHORUS MYSTICUS: „Csak földi példakép / minden mulandó; / itt lesz a csonka ép / s megbámulandó; / mit nincs szó mondani, / itt végbe ment; / az Örök Asszonyi / vonz odafent.”

pontját is kijelöli. A Boldogtalan Lovag, aki általános gúny tárgya volt, végre szolgálatot tehetett titkon szeretett úrnőjének: felkutatta és elhozta a dálnokot, s – ura megbízatásának jutalmául pedig – Izóra kiszabadulását kérte a várbörtönből. Miközben a cselekmény során többször is a formula értelmén töpreng, csak a halála előtti percekben érti meg, hogyan lehet öröm és szenvedés egy, mivel maga is átéli egyidejűleg a kettőt. Ő, aki „Szent Rózsza” felkiáltással ment a harcba (252)¹⁹, szíve fölött őrizte Izóra rózsáját. A rózsza azonban nem menthette meg, Gaétan dalának metaforája (a „sajgó seb”) realizálódott, s a hű lovag nem kerülhette el halálát.

Ha egyet is érthetünk azokkal a megállapításokkal, amelyek aláhúzzák Bertrand jellemének kivételességét, mivel ő az egyetlen, aki megértette és személyes sorsában megtestesítette Gaétan formuláját (Магомедова 1997: 46–47), továbbá halála előtt kiteljesedik mint személyiség (Лавров 2000: 177), illetve a lét értéksíkján halálában is győzelmet arat (Силард 2017: 251) – úgy véljük, hogy a szerelem, a művészet és az égi Örök Nőiség összefüggéseit illetően Blok ebben a művében tragikus konklúzióra jutott. A művész és az ember alakját kettéválasztotta, a dal oximoronját pusztulásra ítélt hőse sorsában realizálta, Izóra alakjában pedig egyre inkább a földi tulajdonságokat erősítette, végül nyitva hagyva sorsát.

Felhasznált irodalom

- Blok A. 1972. *Rózsza és Kereszt*. Fordította Pór Judit // Blok A. *Válogatott művei*. Budapest. Európa Könyvkiadó.
- Domandl S. 1976. Goethe als Paracelsuskenner. Zwei neue Belege // *Jahrbuch des Wiener Goethe-Vereins* 80 (1976) 41–48.
- Friedenthal R. 1978. *Goethe élete és kora*. Fordította Győrffy Miklós. Budapest. Európa Könyvkiadó.
- Goethe 1982a. *Életemből. Költészet és valóság*. Fordította Szöllösy Klára. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Goethe J. W. 1982b. *Gedichte*. Berlin/Weimar. Aufbau-Verlag.
- Goethe 1988. *[Polarität]* // Goethes Werke. Bd. 12: Philosophische und naturwissenschaftliche Schriften. Berlin/Weimar. Aufbau-Verlag.
- Goethe 1989. *Werke*. Hamburger Ausgabe in 14 Bänden. Hg. von Erich Trunz. Bd. I-II. Gedichte und Epen. München. Beck.
- Goethe J. W. v. 1995. *Faust*. Fordította Jékely Zoltán, Kálnoky László. Szentendre. Interpopulart Könyvkiadó. <https://mek.oszk.hu/00300/00389>

¹⁹ Vö. Puskinnál: „Lumen coelum, sancta Rosa!”

- Goethe J. W. v. é. n. *Maximák és reflexiók*. Fordította Gedő Simon. Világirodalom Könyvkiadó.
- Goethe é. n. *Rejtelmek*. Töredék. Fordította Dóczi Lajos. Szent Mihály Szépművés Céh. <http://sztmszc.hu/node/67>
- Goethe 1996. *Faust*. München. Beck.
- Müller L. 1988. Paracelsisches bei Goethe // Sepp Domandl (Hg.). *Paracelsus und sein dämonengläubiges Jahrhundert*. Wien. Verband der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs. 49–66.
- Schmidt J. 1992. Die „katholische Mythologie“ und ihre mystische Entmythologisierung in der Schluß-Szene des „Faust II“ // *Aufsätze zu Goethes Faust II*. Hg. von Werner Keller. Darmstadt. Wissenschaftliche Buchgesellschaft. 384–417.
- Trunz E. 1989. Kommentar // Goethe. *Gedichte und Epen*. Bd. I–II. München. Beck, 1989, Bd. I: 413–785, Bd. II: 539–780.
- Trunz E. 1996. Kommentar // Goethe. *Faust*. München. Beck. 1996. 423–777.
- Zimmermann R. Chr. 1979. Goethes Verhältnis zur Naturmystik am Beispiel seiner Farbenlehre // Antoine Faivre, Rolf Christian Zimmermann (Hgg.). *Epochen der Naturmystik. Hermetische Tradition im wissenschaftlichen Fortschritt*. Berlin. E. Schmidt. 1979. 333–363.
- Блок А. 1989. *Дневник*. Москва. Советская Россия.
- Виноградов В. В. 1963. *Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика*. Москва. Изд-во Академии наук СССР.
- Гете И. В. 2012. *Фауст*. Перевод Н. А. Холодковского. Санкт-Петербург. Азбука.
- Данилевский Р. Ю. 2000. Гёте в России 1890–1920-х годов (Возвращение к теме) // *Начало века. Из истории международных связей русской литературы*. Санкт-Петербург. Наука. 72–110.
- Дьёндьёши М. 2016. *Стих – цикл – поэтика. Блок, Рильке, Пастернак*. Русская культура в Европе / *Russian Culture in Europe*, Bd. 12. Frankfurt am Main. Peter Lang.
- Жирмунский В. М. 1977. Драма Александра Блока «Роза и Крест». Литературные источники // Его же. *Теория литературы. Поэтика. Стилистика*. Ленинград. Наука. 244–322.
- Лавров А. В. 2000. Брюсовские реминисценции в драматургии Блока // Его же. *Этюды о Блоке*. Санкт-Петербург. Изд-во Ивана Лимбаха. 169–178.
- Магомедова Д. М. 1997. *Автобиографический миф в творчестве Александра Блока*. Москва. Мартин.
- Приходько И. С. 2008. РАДОСТЬ-СТРАДАНИЕ: материалы к Символистскому словарю А. Блока // *Шахматовский вестник*. Вып. 9. Москва. Наука. 47–51.
- Приходько И. С. 2010. «Крушение героя» в сознании А. Блока 1906–1908 гг. // *Шахматовский вестник*. Вып. 10–11. Москва. Наука. 19–28.
- Пушкин А. С. 1959–1962. Жил на свете рыцарь бедный... // Пушкин А. С. *Собр. соч. в 10 тт.* Т. 2. Стихотворения 1823–1836. Москва. ГИХЛ. https://rvb.ru/pushkin/01text/01versus/0423_36/1829/0497.htm
- Семенов В. Б. 2004. Варианты кельтской легенды о затонувшем городе и песня Гаэтана из драмы А. Блока «Роза и Крест» // *Филологические науки (Москва) №4*. 20–32.

- Силард Л. 2002. Дантов код русского символизма // Ее же. *Герметизм и герменевтика*. Санкт-Петербург. Изд-во Ивана Лимбаха. 162–205.
- Силард Л. 2017. «Роза и Крест» в свете розенкрейцерских традиций // *Шахматовский вестник*. Вып. 14. Москва. ИМЛИ РАН. 246–271.
- Федоров В. С. 1985. Блок и Гете // *Блоковский сборник* 6. Тарту. 29–42.